

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RA 1 (P1)

HUKURI 2014

MEMORANDAMU

TIMARAKA: 80

Memorandamu leyi yi na 7 wa tipheji.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO

XIVUTISO XA 1

XITSHURIWA XA A

MAKOROKETELO YA XIKAMBELANTWISISO

- Hikuva ntshikelelo wu le ka matwisiselo, swihoxo swa mapeletelo na ririmi a swa ha xupuriwi.
- Ku hava maraka leyi nga nyikiwaka eka **swivutiso swo pfuleka** eka nhlamulo ya INA/EE kumbe NDZA PFUMELA/A NDZI PFUMELI. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa timaraka.
- A ku na timaraka ti nga ta nyikiwa eka nhlamulo ya HI SWONA/A HI SWONA kumbe MHAKA/VONELO. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa timaraka.
- Loko ku laveka tinhlamulo ta rito rin'we, kutani mukamberiwa a nyika xivulwa hinkwaxo, koreketa **hi mfanelo** loko rito leri lavekaka ri khwatihatiwile/dzwihatiwile.
- Loko ku laveka timhaka timbirhi/tinharhu kutani mukamberiwa a nyika to tala koroketa to sungula timbirhi/tinharhu **ntsena**.
- Loko mukamberiwa a tirhisa marito mambe eka ririmi leri a kamberiwaka hi rona, u nga ma tekeli enhlokweni marito lawa, ntsena loko nhlamulo yi twala u nga xupuli mukamberiwa. Loko ku tirhisiwile rito rimbe eka xitshuriwa kambe ri nyika nhlamulo leyi lavekaka ra amukeriwa.
- Amukela marin'wana yo hambanahambana.
- Eka swivutiso swo hlawula, amukela havumbirhi letere leri faneleke NA/KUMBE nhlamulo leyi tsariweke hi ku hetiseka.

- 1.1 Mukamberiwa u ta nyika nhlokomhaka leyi faneleke. Xik. Vugevenga a byi hakeli.√√ (2)
- 1.2 U beriwile riqingho.√ (1)
- 1.3 Hileswi dokodela a ri eka nongonoko.√√ (2)
- 1.4 A fanele a ya tshungula n'wana wa ka Xitsutsu./A fanele a ya endla vuhandzuri bya Fokofo Xitsutsu loyi a nga duvuriwa hi maphorisa.√√
(Nhlamulo yin'we ntsena.) (2)
- 1.5 I metironi N'wa-Humula.√ √ (2)
- 1.6 1.6.1 Ku famba hi ku hatlisa. √√
1.6.2 Va hleveriwile timhaka to karhi.√√ (4)
- 1.7 Amukela nhlamulo yin'wana na yin'wana leyi faneleke. Xik.
A swi fanerile hikuva a ya ponisa vutomi bya vanhu./A swi nga fanelangi, a fanele a hloniphile rifu ra tatana wa yena.√√ (2)
- 1.8 Makhamba a ma ringeta ku faya ATM.√√ (2)
- 1.9 (Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena.)
A ndzi ta va ndzi n'wi pfunile hikuva tanihi muongori ndzi tirha na vanhu va mahanyelo yo hambanahambana.√√/A ndzi ta va ndzi nga n'wi pfunangi hikuva a nga ri na ku tshemba eka mina.√√ (2)
- 1.10 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumaka eka xitshuriwa. Xik. Muhloti wa tinyari ti vuya hi yena.√√ (2)
- 1.11 Ma endlile leswaku a nga chavi ku endla swo biha hi ku tiva leswaku u ta n'wi yimelela.√√ √/Ma ta n'wi endla a ya mahlweni no endla swo biha hikuva tata wa yena loko a endla swo biha wa n'wi yimelela. √√√ (3)
- 1.12 Ku kulela emutini lowu ku nga tekiwa vavasati vo tala hi nuna un'we.√√ (2)
- 1.13 Ku tswariwa u ri wexe endyangwin/A.√ (1)
- 1.14 A va ri swisiwana. Munhu wa B u ri na le ka vona a ti koka exilogweni. Ku koka exilongweni swi kombisa ku tikeriwa/pfumala/vusiwana. √√√ (3)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA

XIVUTISO XA 2

	MINTSHAHO		TIPOYINTI
1.	'Swi le mavokweni ya wena ku tikumela ntirho.'	1.	A ku ve ntirho wa wena ku tikumela ntirho.
2.	'Munhu loyi a lavaka ntirho u fanele ku longoloxa mintirho leyi a navelaka yona.'	2.	Longoloxa mintirho leyi u navelaka ku yi kuma.
3.	'U fanele ku longoloxa tindhawu leti a navelaka leswaku a nga kuma ntirho eka yin'we ya tona.'	3.	Longoloxa tindhawu leti u navelaka leswaku u nga tirha eka yin'we ya tona.
4.	'Van'wana vanhu va yisa matsalwavutitivisi ya vona eka tikhamphani leti ti pfunetana hi ku ngenisa vanhu emintirhweni ...'	4.	Yisa matsalwavutitivisi ya wena eka tikhamphani leti ti pfunetaka ku kumela vanhu mintirho.
5.	'Ku hlaya maphephahungu lawa ya navetisaka mintirho na ku tshama u ri karhi u kamba mintirho leyi nga navetisiwa eka inthanete ...'	5.	Hlaya maphephahungu lawa ya navetisaka mintirho na ku kamba mintirho eka inthanete.
6.	'Nkarhi wun'wana u fanele ku tinyikela ku tirha eka ndhawu ya ntirho ehandle ka ku hakeriwa.'	6.	Tinyikele ku tirha handle ko holeriwa.
7.	'Mintirho yin'wana ya navetisiwa eka tithelvhixini na swiyanimoya.'	7.	Yingisela swinavetiso swa mintirho eka swihangalasangungu.

Makoreketelo ya nkomiso:

Nkomiso wu fanele ku koreketiwa hi ndlela leyi landzelaka:

- **Maavelo ya timaraka:**
  - 7 wa timaraka i ta 7 wa tipoyinti : N (7) (maraka ya1 hi poyinti)
  - 3 wa timaraka i ta ririmi : R (3)
  - Ntsengo wa timaraka : 10
- **Maavelo ya timaraka ta ririmi loko mukamberiwa a nga tshahangi:**
  - 1–3 wa tipoyinti leti nga tona: nyika maraka yi1
  - 4–5 wa tipoyinti leti nga tona: nyika timaraka ti2
  - 6–7 wa tipoyinti leti nga tona: nyika timaraka ti3

- **Maavelo ya timaraka ta ririmi loko mukamberiwa a tshahile kunene:**

- 6–7 wa tipoyinti: a nga nyikiwi maraka
- 1–5 wa tipoyinti: nyika maraka yi1.

LEMUKA:

- **Ntsengo wa marito:**

- Vakoreketi va languteriwa ku kambisisa ntsengo wa marito lama tirhisiweke.
- U nga susi timaraka loko mukamberiwa a nga kombisangi ntsengo wa marito lama tirhisiweke kumbe ma kombisiwile hi ndlela yo hoxeka.
- Loko ntsengo wa marito wu hundzisiwile, hlaya ku fika emakumu ka xivulwa xo hetelela xa marito lama ku hundzisiweke hi wona, kutani u nga tekeli enhlokweni marito lama nga ta landzela eka nkomiso.

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI

XIVUTISO XA 3

XITSHURIWA XA D: XINAVETISO

- 3.1 Eka vanhu va le Polokwane, Zanini, Phalaborwa na Mbombela/eka mani na mani.√ (1)
- 3.2 Hileswi vanhu vo tala va nga tirhiki hi Mugqivela.√√ (2)
- 3.3 Ku kuma leswi xavisiwaka swi herile./B.√ (1)
- 3.4 A xi khorwisi. Swa boha munhu a hakela ntsengo wo karhi loko a xava.√√
(Amukela nhlamulo yin'wana na yin'wana leyi twalaka. Timaraka i ta mavonelo ntsena.) (2)
- 3.5 Ku tshikilela mhaka leyi ku vulavuriwaka hi yona./Ku koka rinoko ra vaxavi.√√ (2)
- 3.6 Hina a hi xavisi swo hlakala na siku rin'we.√√ (Leswi vulaka leswaku ku na mavhengele lawa xavisaka swo hlakala.) (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 4

XITSHURIWA XA E: KHATHUNI

- 4.1 Loko u nga tivisi ku vaviseka ka wena, u ta fa hi xiviti./Loko n'wana a nga rili hi ndlala manana wa n'wi rivala. (2)
- 4.2 Ku tikukumuxa./B.√ (1)
- 4.3 A hi mhaka ya kahle hikuva munhu loko a ri entirhweni u fanele ku endla ntirho wa yena./u ta rivateka ku endla ntirho wa yena./ntirho wa yena wu ta kavanyeteka. √√
(Amukela nhlamulo yin'wana na yin'wana leyi twalaka.) (2)
- 4.4 U ta lava ku thoriwa.√√ (2)
- 4.5 **Hikuva** i khale ndzi nga tirhi, ndzi kombela mi ndzi thola.√√ (2)
- 4.6 Maphephahungu.√ (1)
- [10]**

XIVUTISO XA 5

XITSHURIWA XA F: PROSI

- 5.1 5.1.1 (a) Munhu u fanele ku hanyisana na van'wana vanhu/ku pfunana na van'wana vanhu.√√ (4)
- (b) Ku teka vanhu van'wana va nga pfuni nchumu.√√ (4)
- 5.1.2 Khombo.√√ (2)
- 5.1.3 Vona√ va weriwa hi nkateko wa ku va na rona.√ (2)
- 5.1.4 Hinkwerhu a hi fanelangi ku tiva leswaku ku rhandzana i swa nkoka.√√ (2)
- 5.1.5 Hinkwavo.√√ (2)
- 5.1.6 Emafurheninyana.√√ (2)
- [14]

XITSHURIWA XA G: XIFANISO

- 5.2 5.2.1 Kokwana u byala matimba ensin'wini ya yena. √√ (2)
- (Amukela nhlamulo yin'wana na yin'wana leyi kongomiseke 'matimba ' yo vula swibyariwa.)
- 5.2.2 Dok. √ (1)
- 5.2.3 Muhluri/Nhenha.√ (1)
- 5.2.4 Xi komba/Vumba vundhawu.√√ (2)
- [6]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 40
NTSENGO WA TIMARAKA: 80